

ВІДОБРАЖЕННЯ КОСМОГОНІЧНИХ УЯВЛЕНЬ СЛОВ'ЯН (ЗА СИМВОЛІКОЮ *ВОГНЮ* І *ВОДИ*) В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Протягом усієї історії людського існування створювалися символи як образне відображення дійсності, народного світогляду. Усе навколишнє середовище: вода, вогонь, зірки, дерева, земля – вважалося одухотвореним, наділялося символічними функціями. Досліджуючи пісенну народну творчість, М.І. Костомаров виділив чотири групи давньої символіки: небесних тіл, повітряних явищ; землі, місцевості, води; рослин; тварин. Фразеологічні одиниці (далі ФО), побудовані на основі символів-зоонімів і ботанізмів, стають об'єктом активного вивчення. Нашу увагу привернули ФО, ядро яких становлять символи *води* й *вогню*, які належать до перших двох груп.

Вода в енциклопедичному словнику “Мифы народов мира” характеризується як середовище, агент і принцип загального зародження. У ньому зазначається, що в усіх відомих міфологіях першотворцями Всесвіту постають астральний вогонь – як символ позитивного чинника світотворення, і астральна вода – як символ негативного чинника. Життя виникло саме із поєднання першородних вод (синього) і вогню (жовтого). Відомо, що ці кольори, які втілюють триєдину силу світотворення, належать до національних символів сучасної України. Але і в прадавні часи слов'яни-язичники проголошували: “Коли не було з нащада світа, Тогди не було неба ні землі, А но лем було синєє море...” [Аверинцев 1988:240]. ФО *як з води (рости, підійматися), наче з води йде, щоб тобі з води й роси (йшло), як води, вливати живий (свіжий) струмінь, життя буяє (клекаче, б'є через край), життя тече, течія життя, жива вода, жива волога, бити джерелом (ключем), як дати пити, дати пити, невичерпне джерело* свідчать, що до нашого часу збереглися уявлення пращурів про воду як життєдайну силу. Походження ФО *чимало води втекло* також пов'язано з прадавніми уявленнями, де потік часу, саме життя асоціювалося з водним потоком, що лине тільки вперед. Такий міфічний зв'язок часу й водного джерела простежується в образі Ріки Часу, який існував ще в античності, і спостерігається в деяких більш сучасних виразах *багато води до моря уплине, за ким ся то стан; немало потече води з колоди; багато води втекло*. Треба зазначити, що М.М. Шанський етимологію згаданих ФО пов'язує з клепсидрами – античними водяними годинниками, за допомогою яких вимірювалася промова судді [Шанский 1987:64]. З попереднього викладу випливає, що це твердження досить дискусійне.

Живим джерелом енергії, яке забезпечує життя на землі, вважався й дощ, без якого не можна чекати на врожай, а значить і на родинне благополуччя (пор. *як грибів після дощу*). Під час першого весняного дощу селяни родинами виходили на подвір'я – “щоб покропив і оживив” [Скуратівський 1994:192].

Осмислюючи такі властивості вогню, як здатність зігрівати все живе, освітлювати, стимулювати ріст, надавати силу, і він уявлявся пращурам символом життя. Цей образ, – відзначав Ф. Уїлрайт, – “здатний підніматися догори; більш того, джерело земного вогню та світла є врешті-решт сонце, яке кожного дня знаходиться над нами високо в ясному небі. Верх ... має переважно позитивні символічні конотації: через це і вогонь також конотує добро, коли пов'язується з ідеєю спрямованості уверх [Уїлрайт 1990:102]. Життя сприймається як вогонь, як запалена свічка у ФО *без вогню народився*. “Якби (ми) не знали, що божества вогню й світла займали важливе місце в язичницьких віруваннях слов'ян, - писав О.О. Потебня, - то могли б пересвідчитися в цьому із багатства слів, які мають в основі уявлення вогню й світла. Як душа та життя, так і приватні виявлення життя: голод, спрага, бажання, кохання, смуток, радість, гнів - уявляються народом й зображувалися в мові вогнем” [Потебня 1989:289]. У сучасному виразі *прожигати життя* слово *прожигати* вживається у значенні “примушувати швидко горіти”.

Вогонь і вода усвідомлювалися не тільки як життєдайна сила, але й виконували магічну роль – вони охороняли людину, її житло, близьких від усякого лиха.

У стародавні часи вода й вогонь вважалися всеочищаючою, всеоберігаючою та цілющою силою – святощами. Чистителями та святителями давнини їх називає С. Килимник. “І вода, і вогонь, – пише О.М. Афанасьєв, – стихії світлі, які не терплять нічого нечистого. Перший підпалює, а друга змиває й топить всілякі халепи, злих духів, до сонму яких зараховувалися в давнину й хвороби” [Афанасьєв 1982:197].

Саме з цієї причини наші далекі пращури спалювали тіла покійників, через вогонь проводили худобу під час епідемій, щоб знищити заразу. Вогнем підкурювали недужого, переносили його через дим. Часто вогонь як очищувальну силу використовували ворожки при лікуванні різних хвороб. Крім того купальські та весняні вогні мали захисну силу. Хто пройшов через обрядовий вогонь або дим, був ніби освячений, захищений від злих сил, і ні відьма, ні будь-яка нечисть не могли приступити до нього. А не омившись, людина взагалі не робила й кроку з двору. ФО *як водою вмило, вісімнадцята вода вмиє, як холодний душ на голову, як чорт свяченої води, як із води з сл. йти, живлюща вода* свідчать про те, що вода (як і вогонь) також усвідомлювалася в давнину як сила, що оберігає, захищає й очищає. Особливо цілющі властивості були надані ранковій росі, яку в народі називали “божим дощем”, “божою вологою”, що лікує й очищає землю, умиває все живе. А роса, що випала вдосвіта на Купала, вважалася не лише цілющою, а й священною. Жива вода зцілює рани, наділяє міцністю, примушує розрублене тіло зростатися й повертає саме життя. Таку воду можна порівняти з безсмертними напоями: санскр. *амрита*, грец. *амброзія, нектар* (ці слова були зафіксовані близько трьох тисяч років тому). Куштуючи амриту, нектар, боги робилися безсмертними, вічно юними, непричетними до хвороб. Грецькі письменники та історики, як Прокопій та

ін., відзначають, що в наших пращурів (як в інших народів) “вогонь і вода як могутні святителі й чистителі життя, котрими благословляється й охороняється від впливів злих сил будь-який акт” [Килимник 1994:432]. В осетинському та кабардинському народному епосі також розповідається про чудесне джерело, води якого надавали сили велетням-нартам. Воно мало назву *нартсане* (напій нартів), а нинішня його назва *нарзан* відома всім. За східнослов'янськими переказами, із річок народжувалися богатирі Дунай Іванович, Дон Іванович, Непри (Дніпри).

Звичай обливатися (очищатися) водою сягає глибини століть. Він відомий і Стародавньому Риму, і багатьом європейським країнам. Був невід'ємною частиною слов'янського язичництва. У результаті культового омовіння відбувалося фізичне й духовне відродження. Християнство зберегло вірування про воду при таїнстві хрещення. Цей обряд увібрав в себе такі властивості води, як: очищення – змивання гріха, розчинення старого життя й плодючість – народження нового (відродження). Освячення води – ще один обряд, що вшановувався слов'янами-язичниками й мав назву *Водохреща*. А за християнські часи це свято отримало назву *Йордан* (від найменування річки, на якій хрестили Ісуса). Вода, що була освячена в день Богоявлення Христа, вважалася найцілющою. П. Чубинський зазначав: “Вода – символ здоров'я і вживається в заклинаннях і намовах... Свячена вода вживається як ліки при всіх недугах. Така вода набирається в річці або колодязі на Богоявлення. Тримають її майже в кожній хаті” [Чубинський 1992:10]. Нею змащували суглоби й хворі місця на тілі, лікували породіль при пологах, дитячий переляк, напували корів, коли вони отелювалися, скроплювали від злих духів стайні, оселі та ниви при першому весняному засіві тощо [Скуратівський 1994:58]. Нею благословляли батьки своїх дітей. „Вода, – писав О. Потебня, – взагалі змиває все: хитки й притки, уроки й пристрічі, скорботи й хвороби, крім “ чорного лица, злого язика, сорому й гріха...” [Потебня 1989:326]. Чотири рази на рік відбувається освячення води: на Водохреща посвята призначається для людей (вода, що була освячена в цей день, вважалася найцілющою), на Юрія – для тварин, на Купала – для врожаю, на Спаса – знову для людей.

Функція очищення (зцілення) вогнем і водою знайшла відображення в ФО: *вилити душу, спливти (сплисти, попливти) [за] водою, хоч з лица води натийся, як вода змила, промити очі, як з гуски (гуся) вода, вода не освятиться, (відсвятиться, посвятиться), чистої води (у значенні “справжній”), перемивати кісточки, горить (палає, пламеніє, палахтить) душа, запломеніла (запалала) душа, згоріти від сорому, серце обкипає кров'ю, спопеляти серце, пекти залізом і вогнем. ФО вогнем і мечем, яка належить до цієї групи, запозичена з давньої медичної формули, яку вживав давньогрецький лікар Гіппократ (460 -377 рр. до нашої ери): “Чого не гоять ліки, те виліковує залізо, чого не гоїть залізо, те виліковує вогонь” [Медведев 1977:96]. Деякі хвороби й наші пращури лікували за допомогою вогню, примовляючи: “Вогонь, вогонь! Увізьми свій вогник” [Афанасьєв 1982:198]. Зокрема, у такий спосіб лікувалася печія (народні назви: вогневиця, гарячка),*

рос. изжога (народні назви: огница, огневица, летучий огонь). В.І. Даль подає таке тлумачення назви хвороби: “изжога – от глагола *изжигать* – уничтожатъ огнём” [Даль 1955:22]. Бешиха у народній медицині лікувалася кресанням вогню й прикладанням червоного сукна на хворе місце. О.О. Потєбня зазначає, що бешиха (народна назва: рожа) “наближається в мові з вогнем і червоним кольором” [Потєбня 1989:301]. Про цілющі властивості води свідчить ФО як *воду порушено* старослов’янського походження, що означає “ті, які очікують якихось благ” [Шанский 1995:58]. Цей вислів запозичений із біблійної притчі про купальню в будинку милосердя, що в Єрусалимі: “Ангол Господній часами спускався до купальні, і порушував воду, і хто перший улазив, як воду порушено, той здоровим ставав, хоч би яку мав хворобу” [Євангелія від св. Івана 5.4]. У поемі “Маруся Чурай” Л. Костенко згадує такий обряд: водою мили і “переливали хворобу на бобренківського пса”.

Цікава з погляду етимології й ФО як *з гуски вода*. Що спільного з функцією очищення й з семантикою цього фразеологізму? Виявляється, що в гусей є спеціальні жирові залози, тому вода з гусячого пір’я, змащеного жиром, скочується не затримуючись (водоплавні завжди *виходять сухими з води*). Цю обставину використовували при замовлянні дітей від хвороби, промовляючи: „З гуски вода, з лебедя вода, а з (ім’я дитини) худоба (хвороба)”. Хоча існує й інша версія (достатньо суперечлива) щодо етимології цієї ФО, висловлена О.І. Федоровим [Мокиєнко 1989:128]. Вираз виник у результаті еліпсиса давньоруського прислів’я *как с гуся вода небывалые слова*.

Ще одна ФО з цієї групи заслуговує на нашу увагу – *пройти вогонь, і воду, і мідні труби*. В.І. Даль у тлумачному словнику подає поширений варіант цієї ФО: *Проїшов вогонь і воду і мідні труби, як вино* [Сергєєв 1973:37]. Це уточнення *як вино* – ключ до розгадки всього висловлювання. Мабуть, спочатку так називався процес очищення затору – суміші борошна, солоду та ін. За допомогою води, вогню та мідної трубки – зміювика виготовлялося хлібне вино, тобто горілка. Записаний на Херсонщині тост: “Ти ж мучениця, наша горілка! Ти пройшла усі огненні труби і куби та й попала нам, грішникам, у зуби,” – краща ілюстрація до висловленого [Чабаненко 2001:181]. Але, на наш погляд, коріння цього висловлювання сягає ще в язичництво і пов’язане з обрядовими діями під час поховання. За допомогою води – обмивання, вогню – очищення через полум’я й мідних труб – прогнання злих духів через викликання шуму, відбувався процес очищення покійного [Білецький 1947: 72, Килимник 1994: 81]. Зараз за цією ФО закріпилося значення “випробувати, перенести багато чого в житті, побувати в різних скрутних становищах” (і тим самим „очиститися”).

Таким чином, навіть побіжний аналіз ФО, основу яких становлять символи *води* й *вогню*, свідчить про їх продуктивність при фразеотворенні. У зазначених ФО знайшли відображення найдавніші космогонічні уявлення слов’ян: вода й вогонь асоціювалися з життям та здоров’ям, пов’язувалися з ідеєю очищення (зцілення), знищення сил зла. ФО як стійкі сполучення слів,

у яких закріпилися ці асоціації, становлять собою фрагмент картини світу, що репрезентує спосіб мислення наших пращурів, їх естетичні, моральні ідеали.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С.С. Вода // Мифы народов мира: В 2-х т. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – Т.1. – С.240.
2. Афанасьев А.Н. Древо жизни: Избранные статьи. – М.: Современник, 1982. – 464с.
3. Білецький Л. Історія української літератури. – Т.1. – Абрбург, 1947. – С. 72.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.2. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1955. – С. 22.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: кн.2. – К.: АТ “Обереги”, 1994.– С.432.
6. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. – Харків: Вища школа, 1977. – 230 с.
7. Мокиенко В.М. Славянская фразеология: Учебное пособие для вузов по спец. «Русский язык и литература». – М.: Высшая школа, 1989. – 287 с.
8. Потебня А.А. Слово и миф. – К.: Правда, 1989. – 624 с..
9. Сергеев В.Н. Пройти огонь, и воду, и медные трубы // Русская речь. – 1973. – №1. – С.37.
10. Скуратівський В.Т. Святвечір (У 2 к.). – К.: Вироб.– комерц. фірма “Перлина”, 1994. – К.1. – 288 с.
11. Уилрайт Ф. Метафора и реальность // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 97-115.
12. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
13. Чубинський П. Ангели на сході неба: народні повір'я та забобони. – К., 1992. – 11 с.
14. Шанский Н.М. Евангельский текст и фразеология русского языка. – Русский язык в школе. – 1995. – № 6. – С. 54-59.
15. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1987. – 240 с.